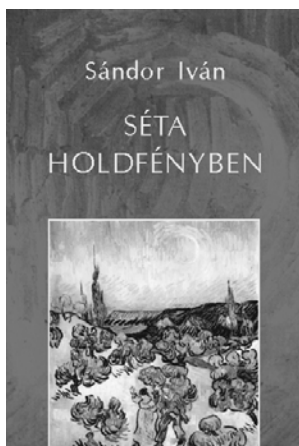

Akkor és most

SÁNDOR IVÁN ESSZÉKÖTETÉRŐL

**Tiszatáj Könyvek
Szeged, 2004
409 oldal, 2750 Ft**

„Megyek intézni dolgaim”, mondja Fortinbras Hamlet királyfi teteme felett Zbigniew Herbert híres versében, a Fortinbras búcsúztatójában, „ki kell gondolnom egy jobb börtönrendszert / mert mint helyesen jegyezted meg Dánia börtön”. Herbert, a modern lengyel irodalom legendás „hajlíthatatlan hercege” még fiatalon, 1957-ben, a magyar forradalom bukása után írta ezt a verset, amely máig az életmű legtöbbet idézett darabjai közé tartozik.

Számomra, a lengyel irodalom, hogy úgy mondjam, hivatalos ismerője számára is meglepő, amit Sándor Iván, nem is annyira íróként-esszéistaként, elsősorban még csak nem is színikritikusként, hanem titkos filológusként e nevezetes költemény keletkezésének hátteréről elmond. Peter Brook, a világhírű Shakespere-rendező 1955-ben viszi színre a Hamletet, amellyel a Shakespere Emlékszínház még abban az esztendőben fellép Moszkvában, ahol a harmincesztendős Brook megnézi Ohlopkov Hamletjét, s abban – mint ő maga feljegyi – „alá van húzva a »Dánia börtön« gondolata”. Úgyhogy 1957-ben, amikor a Titus Andronicusszal Varsóban vendégszerepel, már ezzel a tudással figyeli az ottani közönség reakcióit. Brook és Jan Kott valójában e vendégszínház nyomán találhatnak egymásra. Kott megírja híres Fortinbras-esszéjét, melynek elsődleges „forrása” ugyan az 1956. szeptemberi krakkói Hamlet, Tadeusz Kantor scenográfiájával, egy igazi politikai helyzetjelentés a korról, amely „már a színpadon is új Fortinbras-hangsúlyokat keresett”. Nem beszélve arról, hogy a cseh Vladimír Holan is ez idő tájt dolgozik Éjszaka Hamlettel című nagy művén.

„Tehát: 1956. szeptember! Fordulat!” – írja Sándor Iván a krakkói Hamlet kapcsán, ami talán meglepően hangzik, hisz tudjuk, nálunk is, a lengyeleknél is ‘56 októberét szokás fordulatként emlegetni. Igaz, nem ugyanazzal az előjellel. Hisz a lengyeleknek sikerült a szovjet fegyveres beavatkozást megakadályozniuk, a magyar felkelés viszont elbukott. A lengyelek még évekig úgy érzik, ‘56 őszén kivívták a szabadságot, s nem alaptalanul, hisz a reform szellemét képviselő lapok tovább élnek, így a Po prostu is, amelyben Herbert verse – meg az a másik verse is, amely mintegy „konkretizálja” a Fortinbras-költeményt, A magyarokhoz című – megjelenik. Mintha mondjuk, a Jövő Mérnöke, amelynek Sándor Iván 1956 őszén a szerkesztője, s ahol október 23-án az összes akkori lapok közül egyedül ő leközli a tüntető diákság pontokba szedett követeléseit, még 1957-ben is létezne, és azokat a szerzőket közölné, akik akkor már a gyűjtőben vagy egy nyugati menekülttáborban kezdenek épp új életet...

De mi köze mindennek Frontibrashoz? És miért olyan fontos neki Fortinbras? Az „...ezek a szavak mit érnek...” című, a Herbert-fordító Gömöri Györgynek ajánlott esszé világosan fogalmaz ez ügyben. Szerinte Fortinbras, ez a „tisztán látó, masszív hatalmi ember” valójában „a szellemi ember bukását látja Hamlet végzetében”, azaz ő az a hatalmi ember, aki „még tud a szellemi nézőpontokról. Ismeri őket. Ismeri és elveti”. Ezzel a még-gel Sándor Iván egyfajta korszakhatárt kíván jelezni. Meggyőződése, hogy a századközép az utolsó pillanat, amikor „a szavaknak még volt jelentése, volt még párbeszéd, amiből valami-bármilyen kibontakozhatott”. Vagy kibontakozhatott volna, ha a rendszer jellegéből kifolyólag nincs eleve kudarcra ítélve. De félreértés ne essék, eszébe se jut politikai vagy politológiai esszé írni, noha ahogy mondani szokás, ott van az ujja a kor ütőerén. Politikai értelemben is. De amit így kitapint, bármilyen fontos is, csak mellékes adalék. Erre utal az a bizonyos „szepemberi fordulat”.

Gömöri Herbert-kötete, amelynek kapcsán ez az írás született, 2000-ben látott napvilágot. Érdekes azonban, hogy az a hét évvel korábbi keltezésű nagy Hamlet-esszé, amely már szerepelt egy korábbi Sándor Iván-kötetben, s a jelen gyűjteménybe is bekerült (kivételesen, ám teljes joggal), konklúziójában voltaképp „alájátszik” a későbbi opusznak. Abban az esszében is „a Hamlet végjátéka” érdekli őt, de már ott megjegyzi, hogy valójában nem Hamlet halálával köszönt be a „a Fortinbras-korszak”, hanem azáltal, hogy „Hamletből, a »wittembergi emberből« a küzdelem, az elégtétel-keresés, a bosszú kényszerűségében »hierarchia-ember« lesz”, ami annyit tesz, hogy egy ponton a dán királyfi átveszi ellenfeleinek harci módszertanát, felizzítja magában a „trónkövetelőt”, azaz belép abba az aréna, ahol „az ő korábbi léttörvényei nem érvényesülhetnek”, s ezért kell elbuknia. A Személyiség, a Szellem bukása ez.

E több mint négyszáz oldalas könyv, némi túlzással szólva, az első laptól az utolsóig erről a bukásról és erről a fordulatról szól. Pontosabban, ahogy a kötet címadó esszéje, a Séta holdfényben mondja: igaz, „az Én-fogalmat mint a kultúra teremtette fogalmat közelítjük meg”, ám azzal nem kevésbé tisztában kell lennünk, hogy „ő maga” is, „módosulásának feltételei is a kultúrán túli valóságban vannak”. Ez az a „láthatatlan” zóna, ami Sándor Ivánt igazán, szenvedélyesen érdekli. Azt írja: „A huszadik századi filozófia és művészet legmaradandóbb teljesítményei jól ismert az *illuzórikussá válásig* való eljutásról beszélnek, aminek az újabb körülményeivel-formáival mint a tárgyunkban rejlő láthatatlannal kell szembenéznünk.” Szembe lehet-e nézni a láthatatlannal? Még a kérdés felvetése is paradox. De őt pontosan ez a paradoxon foglalkoztatja. Pilinszky és Földényi szavaival járja körül: a művészet sakk-matt helyzetéről van szó, továbbá az ember változatlanul eleven identitásigényéről, amelynek azonban „a feltételei módosultak”. Ehhez kell neki Van Gogh egyik „legőrültebb” képe, amelyet a St. Rémy-i ideggyógyintézetbe kerülésekor, nem sokkal öngyilkossága előtt festett, s amellyel a festő hitet tesz a művészet „hazugsága” mellett, „a valóságnak olyan átalakításával, módosításával” kívánván festeni, hogy „hazugság legyen belőle, amely azonban igazabb a szó szerinti valóságnál”. Ez „a végtelen lehetőségek tárházaként” felfogott személyiség végórája, állítja az esszéíró, s innen indul el, hogy az „útonlét-folyamatból” mindazt megmutassa, ami áttekinthető, hogy eljusson Sophie Calle tükréig, ahol a személyiség „már áldozata is saját Énjének”. Azaz az ezredfordulóra sok minden felszámolódott, amit korábban megelégettünk – a történelem „vége”, a regény „vége” stb. –, de közben kiderült, hogy „a megjósolt *semmi* helyén sűrű, tapintható

valami a színhely”, s „az Énről sem állítható a már száz éve megelőlegezett s azóta is »esélyesnek« tekintett fölszámolódása”, mert „újabb formákba bújjik, újabb maszkokat ölt magára”. Akárhogy is azonban, „az Én már végérvényesen nem úr a saját házában”, állandóan önmagát keresi, de csak „egy Idegent” talál, „aki szeretne beköltözni abba a házba”.

És ez csak az érem egyik oldala. A másik: a magyar kultúra fáziskésése. Azaz miközben a 19. században „az európai szellem számára meginog az élet *minden* mozzanatának értelmet adó legitimációs bázis”, s megszületnek a kanti értelemben „felnőttté vált” személyiség új törekvései, addig mi megrekedünk – sőt az egész kelet-közép-európai régió megreked – a gyanúnál, „amely a tizenkilencedik század óta folyamatosan, akár a nemzetárulás vádjaként is megjelent”, valamint az önkorlátozásnál, „amely ugyancsak folyamatosan a nemzeti megmaradást-túlélést biztosító illúzióvá stilizálódott”, mintegy állandósítva a Bibó István-i „hamis helyzetet”, a társadalmi önismeret elodázását, és „sok tekintetben »takart tekintetű« személyiségként” pozicionálva az autonóm Ént. Micsoda szakadék! – kiáltanék fel a legszívesebben, ha arra gondolok, hogy a szerző elsősorban mégiscsak regényíró, s úgy lát neki újra meg újra az alkotásnak, hogy pontosan tudja, életveszélyes akrobata mutatványt végez e szakadék felett.

Mit adhat egyik író a másiknak? – teszi fel a kérdést egy régebbi keltezésű esszéjében (Napló a *másvilágból*), s így felel: „A transzcendencia nélküli másvilág bejáratához érkező vándor tekintete, ami az egyik író számára a másik íróban a legfontosabb. Minden más hasonlóság: csapda. És annyi *másvilág* van, ahányan vagyunk. Át kell lépni a kapun, mert a küszöbön innen vigasztalanul nevetségesen és unalmasan hasonlítanak egymásra a legjobbak is.” A kötet negyvennyolc esszéje negyvennyolc ilyen kapuátlépési kísérlet – tudjuk, az esszé kísérlet és eretnokség –, negyvennyolc találkozás története. Nem az irodalmi és művészeti élet egyéniségeivel, figuráival, különceivel találkozunk, hanem negyvennyolc „*másvilággal*”. S ez ennek a meglehetősen vaskos kötetnek az igazi meglepetése. Ugyanis első pillantásra, némi szakmai rosszmájúsággal, azt is gondolhatnánk, hogy afféle reszli-cikkgyűjteménnyel van dolgunk: ami harminc év esszéterméséből nem került be a korábbi tematikus esszékötetekbe, abból állt össze ez a könyv. Igen ám, de micsoda életmű az, amelyiknek így fest a reszlije! Hisz a Séta holdfényben kész szellemi „fejlődésregény”, hamisítatlan „válogatott esszék”, amelyben az életút minden fontos kérdésfelvetése érintve van, s amelyben a régi írások is, ha némiképp más tónusban is, de égető aktualitással szólnak. Úgy valahogy, ahogy a Herbert-vers kapcsán ő maga ír arról, hogy a költő, aki még az ősi mítoszoknak – az európai értékek alapköveinek – teljes szétporlódása előttről üzen, mégis ma is, amikor „az akkori »túl«-on is túl vagyunk”, segít rávilágítani „az akkor és most, a századközép és a századvég tájára”.

Az esszé „számomra ugyanúgy az ismeretlenbe vezető utazást jelent, mint a regény” – vallja. Csakhogy, teszem hozzá én, minden igazi regény vertikális utazás; az esszé inkább horizontális. Ha nagyon tág a horizont, a szálak össze is kuszálódhatnak, s ilyenkor a lényeg könnyen elhomályosul. A jelen kötet figyelmes olvasója azonban jóleső érzéssel nyugtázza, hogy a korai Sándor Iván-esszék talán cenzurális vagy öncenzurális okokból „túlhorizontált” tónusának az utóbbi másfél évtizedben egyszerűen nyoma véssz; egyre tisztább és egyre „vertikálisabb” eszme-futtatások kerülnek ki a keze alól. Ez a másik meglepetés, amit a kötet tartogat.

Pirlyi András